

системність заходів. Але головне у цій справі — наявність свідомої, а не декларативної, політичної волі лідерів держави для реалізації послідовних і дійових антикорупційних законів, стратегій і програм. Без твердої політичної волі заяви Президента, уряду, окремих їх представників про наміри знешкодити це зло і реформувати державну службу залишаються лише риторичними.

Як свідчить світовий і наш історичний досвід, усі спроби реформувати державний апарат і примусити його слугувати суспільству та окремим громадянам розбивалися о державний апарат. А тверда рішучість окремих лідерів держави боротися проти корупції, як правило, зазнає поразки від впливу багатьох змінних: політичних, суспільних, особистих. Тому сутність поняття «політична воля» має полягати не у намірах репресивного характеру, а у площині створення такого правового поля для діяльності державного апарату, яке б сприяло абсолютній недоцільності зловживання службовим становищем через створення відповідних стимулів і встановлення жорсткої відповідальності. Тільки завдяки такому підходу можна забезпечити порядок, при якому державний апарат слугував би суспільству, а не своїм особистим інтересам.

Надійшла до редколегії 11. 01. 99

*М. Романов, канд. юрид. наук,
А. Кріштон, науковий
співробітник ХНДІСЕ*

Ситуалогічна експертиза як засіб встановлення механізму дорожньо-транспортної пригоди

Найважливішим завданням розслідування і судового розгляду справ про дорожньо-транспортну пригоду (ДТП) є встановлення того, як вона виникла, протікала та закінчилася. Відмічена сума відомостей характеризує зміст поняття «механізм події ДТП».

Практика розслідування і судового розгляду справ про ДТП показала, що вони відбуваються у короткі відрізки часу, виключаючи можливість сприйняття людиною їх подробиць. Крім цього, саме подія ДТП становить собою відтворення дій законів руху транспортних засобів, без знань яких порозуміти механізм приго-

ди є нерідко неможливим. Усе це обумовило формування і розвиток судової ситуалогічної автотехнічної експертизи, одним із завдань якої є встановлення механізму ДТП на підставі використання спеціальних пізнань.

Терміни «ситуаційне дослідження», «ситуаційна експертиза» були запропоновані Г. Грановським. На його думку, предметом ситуаційної (ситуалогічної) експертизи є подія злочину в цілому: його місце, час, структура, стадії його процесу, а також встановлення осіб, які брали участь у ньому¹.

Погляд Г. Грановського на ситуаційну експертизу був підданий критиці, сутність якої зводилася до наступного. Ситуаційна експертиза не має права на існування з процесуально-правової точки зору, оскільки зміст даної експертизи вичерпує весь процес доказу. Тому при провадженні цієї експертизи відбувається підміна слідчого, судді судовим експертом, що за законом недопустимо².

Наведені критичні зауваження не можна визнати безспірними. З'ясуємо, чи відповідає предмет дослідження ситуалогічної експертизи компетенції судового експерта. Із зовнішньої сторони будь-які події злочину — це певні зміни матеріальної дійсності, що містять в собі прояв динамічних (силових) процесів, просторово-часових зв'язків і т. ін. Розглянуті по відношенню до суспільства дані зміни шкідливі, небажані. Таким чином, відмічені зміни матеріальної дійсності набувають характеру злочинних тільки внаслідок включення їх в систему соціальних відносин, оцінок.

Базуючись на викладеному, в події злочину, як вірно відмічає Г. Кригер, можна виділити два аспекти: матеріально-фактичний та соціально-правовий. Вони створюють дві підстави кримінальної відповідальності, які виступають завжди в єдності, але характеризують злочин з різних сторін: з точки зору його матеріального змісту — як суспільно небезпечну дію, конкретний акт людської поведінки, факт реальної дійсності (матеріальна підстава) і з юридичної точки зору — як сукупність ознак змісту злочину (юридична підстава)³.

¹ Див.: *Грановский Г. Л. Криминалистическая ситуационная экспертиза места происшествия // Рефераты научных сообщений на теоретическом семинаре криминалистических чтений. М., 1977. Вып. № 16.*

² Див.: *Белкин Р. С. Курс советской криминалистики. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М., 1978. Т. 3.*

³ Див.: *Кригер Г. Состав преступления и его значение // Сов. юстиция. 1982. № 6. С. 8.*

Розслідувати злочин — це означає встановити два наведених його аспекти (матеріальну та юридичну підстави відповідальності). Встановлення матеріально-фактичного аспекту злочину нерідко вимагає використання спеціальних знань, у зв'язку з чим слідчий, суд призначають судові експертизи. Для встановлення юридичного аспекту події злочину судові експертизи, розуміється, не проводяться (з питань права судова експертиза не може мати місця).

У більшості випадків при розслідуванні злочину слідчий, суди, керуючись загальножиттєвими знаннями, самостійно встановлюють, як це сталося. Однак слідча і судова практика розслідування кримінальних справ (особливо справ про ДТП) свідчить, що нерідкі випадки, коли вирішення питань матеріально-фактичного плану потребує використання спеціальних знань: по-перше, для встановлення необхідної доказової інформації спеціального характеру, яка нерідко створює відправну базу вирішення поставленого перед експертизою завдання; по-друге, для аналізу та оцінки виявленої доказової інформації, що необхідно для вирішення ситуалогічного завдання. Коли при цьому призначається судова ситуалогічна експертиза, вона не буде втручанням у компетенцію слідчого, суду внаслідок таких обставин.

Вирішення питання ситуалогічного характеру не охоплює усі сторони події злочину, а відноситься лише до її матеріально-фактичної сторони. За межами експертного дослідження залишаються питання юридичної підстави кримінальної відповідальності. Тому немає достатніх підстав відносно того, що ситуалогічна експертиза вичерпує весь процес розслідування по справі. Крім того, необхідно враховувати і ту обставину, що не всі елементи події злочину відображуються в матеріальній обстановці місця пригоди, доступного для дослідження судового експерта. Тому в процесі проведення ситуалогічної експертизи не встановлюється подія злочину в повному обсязі предмета доказування по справі, а досліджується лише матеріально-фактичний аспект події і то тільки у тій частині, для встановлення котрої треба використовувати спеціальні пізнання. Тому які-небудь процесуально-правові «протипоказання» відносно ситуалогічної експертизи відсутні.

Викладене дає підставу для висновку про те, що ситуалогічна експертиза як вид судово-експертного дослідження становить собою певну форму використання слідчим, судом спеціальних пізнань для встановлення матеріальної істини по справі.

ДТП, як відомо, супроводжується виникненням різноманітних слідів. Слідова інформація і являє собою відправну базу ситуалогічної експертизи. В широкому розумінні, сліди — це різноманітні зміни в матеріальній дійсності, за якими можна судити про об'єкти та явища, що залишили їх. Сліди ДТП можна поділити на два види: морфологічні та субстратні.

Морфологічний слід становить собою зміну форми, структури (характеру) поверхні слідосприймаючого об'єкта внаслідок дії на нього слідоутворюючого, наприклад, слід від протектора автомобільної шини на вологому узбіччі, погнуття кінця бампера автомобіля як наслідок удару в придорожний стовпчик.

Однак подія ДТП залишає сліди не тільки у вигляді зовнішніх морфологічних змін того чи іншого предмета. Слідами ДТП є також деякі причинно-пов'язані з пригодою речові об'єкти: уламки фарного скла і світосигнальної апаратури, деталі вузлів і механізмів транспортного засобу, відщепи від дерев'яних дошок бортів автомобілів, частки лакофарбувального покриття автомобільних кузовів, крил, речовина вантажу, що перевозиться, і т. ін. У названих слідах як сигнал інформації виступає само субстратне утворення — матеріальний об'єкт. Тому дані сліди мають назву субстратних.

Морфологічні та субстратні сліди використовуються при розв'язанні питань ситуалогічного характеру. Однак не це визначає специфічність ситуалогічних експертних досліджень. Їх особливістю в аспекті вивчення слідової інформації є те, що у процесі судового-експертного пізнання включається саме місце ДТП як інтегративна слідова система, що містить відмічені види слідів. Судово-експертна практика раніш не знала зазначеного об'єкта дослідження як сліду.

Системний слід — місце ДТП — для ситуалогічного судово-експертного дослідження може бути поданий у речово-натуральному вигляді (експертне дослідження безпосередньо місця пригоди). Між тим у справах про ДТП звичайні випадки, коли згаданий системний слід вивчається за наслідками проведених слідчих дій: протоколами оглядів, схемами, фотознімками і т. ін.

Характер судово-експертного ситуалогічного дослідження ставить специфічні вимоги до фігури самого експерта-автотехніка. Від нього вимагаються знання в галузі як судової автотехніки, трасології (автотранспортної трасології), так і криміналістики взагалі. Експерт повинен також мати чіткі уявлення про за-

вдання, які вирішуються судово-медичною і судово-біологічною експертизами, оскільки ситуалогічні дослідження події ДТП часто проводяться в межах комплексної експертизи за участю відповідних фахівців.

Розглядаючи характеристику судової ситуалогічної експертизи ДТП, уявляється за доцільне торкнутися питання про співвідношення понять «слідча ситуація» та «ситуаційна експертиза». На думку Д. Турчина, термін «слідча ситуація» має зовсім інший зміст, ніж термін «ситуаційна експертиза»¹.

З таким твердженням не можна не погодитися. Проте воно не виключає тісний зв'язок між цими поняттями. Дійсно, слідча ситуація — це сукупність даних, що характеризують обстановку, в якій діє слідчий, а не судовий експерт. Д. Турчин у слідчій ситуації виділяє три її істотні сторони: 1) тактичну, яка визначає позицію учасників кримінального процесу; 2) комунікативну, яка визначає взаємовідносини учасників кримінального процесу; 3) матеріальну, яка створюється тоді, коли суб'єкт пізнання має справу з матеріальними слідами злочину².

Відмічена третя (слідова) сторона слідчої ситуації якраз і є відправною базою для ситуаційної експертизи. Звідси випливає, що чим повніше буде відображена в слідчій ситуації її матеріальна (слідова) сторона, тим більше буде можливостей успішно здійснити ситуаційну експертизу. Разом з тим згідно з вищенаведеним уявляється за доцільне, щоб уникнути хибного тлумачення поняття «ситуаційна експертиза», використовувати термін «ситуалогічна експертиза».

Для визначення природи та специфічних особливостей ситуалогічної експертизи розглянемо деякі елементи понятійного апарату судової ситуалогії, яка зараз формується як наукова галузь знань.

Відправним поняттям відміченої галузі криміналістичних знань є поняття «подія» та «ситуація». Під подією розуміється процес взаємодій об'єктів матеріальної дійсності, що супроводжуються передачею матерії, енергії та інформації. Це відтворює субстанціональну підставу події. Остання присутня у кожній події, в тому числі події злочину. Подія, розглянута з урахуванням часового параметру, іменується ситуацією. Таким чином, прив'язування до

¹ Див.: Турчин Д. А. Теоретические основы учения о следах в криминалистике. Владивосток, 1983. С. 60.

² Див.: Там само. С. 121.

часу відрізняє поняття «ситуація» від поняття «подія». У різних наукових дисциплінах поняття «ситуація» та «подія» співвідносяться одне з одним по-різному. Наприклад, в історіографії поняття «ситуація» ширше за змістом, ніж поняття «подія». «Подія виділяється усередині ситуації», — пише О. Ракітов¹.

У судово-експертній практиці встановилося інше співвідношення обсягів зазначених понять: поняття «подія» за своїм змістом ширше, ніж поняття «ситуація». Наприклад, у структурі події ДТП можна виділити небезпечну та аварійну ситуації. Поряд з поняттями «подія» та «ситуація» у судової ситуалогії істотне значення має й поняття «ситуалогічне дослідження (аналіз) події».

Ситуаційне дослідження події становить собою пізнавальний акт, спрямований на встановлення механізму події як процесу зміни ситуацій, тобто переходу одних ситуацій в інші. Таким чином, у плані ситуалогічного дослідження розв'язати питання, як відбулася подія, означає не що інше, як провести реконструкцію ситуацій, котрі створили структуру події.

У ситуалогічному дослідженні ДТП широко використовується поняття «дорожньо-транспортна ситуація». Воно означає сукупність обставин, що характеризують взаємодію елементів системи «водій-автомобіль-дорога-середовище» («ВАДС»), які склалися на певний відрізок часу.

Разом з терміном «дорожньо-транспортна ситуація» при ситуалогічному аналізі ДТП застосовується термін «дорожньо-транспортна обстановка». За словниками терміни «ситуація», «обстановка» являють собою слова-синоніми. Проте в практиці ситуалогічних досліджень ДТП термін «ситуація» застосовується, коли треба підкреслити, що це не просто обстановка, а обстановка, що змінюється в просторово-часовому відношенні, тобто термін «ситуація» несе динамічні риси на відміну від терміна «обстановка», який тяжіє до статички.

Ситуаційне дослідження події потребує чіткого уявлення про зміст самого поняття «механізм пригоди». Розглянемо дане питання докладніше.

У судово-слідчій та судово-експертній практиці під механізмом ДТП розуміється процес екстремальної взаємодії елементів системи

¹ Ракітов А. И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М., 1982. С. 82.

«ВАДС», що включає до себе людські жертви та заподіяння матеріальних збитків. У цьому визначенні використане поняття «екстремальна взаємодія», яке потребує свого роз'яснення.

Під екстремальною розуміється взаємодія елементів системи «ВАДС» в умовах, коли подальше керування транспортним засобом за раніш наміченим планом є неможливим через виникнення загрози безпеки руху.

Як предмет ситуалогічного дослідження механізм ДТП включає до себе аналіз речово-енергетичної та аварійної складових.

Речово-енергетична складова відображує процес ДТП як передачу матерії, енергії та інформації. Розрізняють два аспекти встановлення речово-енергетичного механізму ДТП: кінематичний (кінематика описує тільки траєкторію руху тіл) та динамічний (описує рух, пов'язаний з проявом сил).

Наведемо приклад описання кінематичної сторони речово-енергетичного механізму ДТП.

По справі про зіткнення автомобіля «ГАЗ-53» з автомобілем «Жигулі» у висновку судово-автотехнічної експертизи відмічалося наступне. Автомобіль «Жигулі» під час руху потрапив правими колесами на узбіччя. Спробувавши виїхати на асфальтовану проїжджу частину, водій «Жигулів» повернув передні колеса автомобіля вліво. В якусь мить, одержавши достатнє зчеплення з краєм асфальту, праве переднє колесо автомобіля виїхало на проїжджу частину. Оскільки передні колеса автомобіля були повернуті вліво, «Жигулі» різко, під кутом були відкинуті ліворуч, на ліву сторону дороги, де трапилось зіткнення з автомобілем «ГАЗ-53», котрий рухався у зустрічному напрямку.

Динамічний аспект речово-енергетичної складової механізму ДТП являє подію пригоди як процес силової (ударної) взаємодії елементів системи «ВАДС», в якому можна відокремити початкову, кульмінаційну та фінальну (кінцеву) стадії.

Початкову стадію механізму ДТП визначають ознаки, які вказують на те, що ті чи інші елементи, процеси в системі «ВАДС» в розглядуваний момент почали набувати характеру причинно діючих факторів, котрі викликають виникнення пригоди. Наприклад, у справах про зіткнення транспортних засобів як початковий етап механізму ДТП береться відрізок часу від миті, коли водії побачили один одного, і до миті контакту керованих ними транспортних засобів. Нерідко вивчення тільки початкової стадії механізму ДТП дозволяє встановити справжні причини виникнення пригоди.

Кульмінаційна стадія — це етап механізму ДТП, коли енергетичні, ударно-силові характеристики взаємодій елементів «ВАДС» досягають максимальних значень: мить співудару транспортних засобів, наїзд на нерухому чи рухому перешкоду і т. ін. Як відмічається в літературі, даний етап механізму ДТП пояснює характер і тяжкість шкідливих наслідків, що сталися, безпосереднє походження травм і ушкоджень¹.

У кінцевій (фінальній) стадії механізму ДТП динамічні процеси пригоди, досягнув максимуму (кульмінації), знижуються до гранично мінімальних і (в подальшому) нульових значень. Дана стадія становить собою результат (наслідок) двох попередніх їй стадій (початкової та кульмінаційної), тому вона певною мірою містить інформацію щодо них.

До завдання судово-автотехнічної експертизи входить аналіз дій водія-учасника ДТП під кутом зору вимог правил дорожнього руху та технічної експлуатації. Важливу частину цього аналізу становлять дослідження аварійної складової механізму ДТП. Відмічена складова ділить дорожньо-транспортні ситуації на два види: ситуація, в котрій виникла загроза безпеки руху, але водій має можливість уникнути ДТП (небезпечна ситуація), та ситуація, в якій така можливість відсутня (аварійна ситуація).

У більшості випадків ДТП протікає за такою схемою.

Внаслідок неналежних дій того чи іншого учасника руху виникає небезпечна ситуація. Невжиття своєчасних заходів щодо ліквідації небезпеки тягне за собою переростання небезпечної ситуації в аварійну, в умовах якої водій позбавляється можливості активно впливати на процес розвитку ДТП.

Дослідження аварійної складової механізму ДТП дає можливість зрозуміти глибинні підстави того, що сталося.

Таким чином, повне та всебічне дослідження механізму ДТП має вирішальне значення як для встановлення цілісної картини пригоди та причин, що викликали її, так і для належної оцінки дій її учасників. Значна роль в цьому випадку належить судовій ситуаційній експертизі.

Надійшла до редколегії 25. 12. 98

¹ Див.: Жулев В. И. Водитель и безопасность дорожного движения. М., 1984. С. 25.